Wolodymyr Hucul

«Конно і збройно» : сбрази представників руських воєнних еліт на памятці станкового живопису...

Średniowiecze Polskie i Powszechne 6 (10), 334-349

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Володимир Гуцул, к. і. н.
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

«Конно і збройно» Образи представників руських воєнних еліт на памятці станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею»: спроба ідентифікації*

Візантійський інтелектуал та дипломат Мануїл Хрисолор (1355—1415), у листі від 1411 р. до імператора Іоанна Палеолога стверджував, що образотворче мистецтво переважає літературні описи у здатності відтворити життя древніх і в мирний і в воєнний час з усією точністю деталі. Посилаючись на свій досвід споглядання тріумфальної арки Константина в Римі він зауважив, що якщо у Геродота та інших істориків минуле *описувалося*, то в скульптурах арки все те що колись існувало є *наглядним*, це не просто історія, а *особисте відкриття* (autopsia) минулого, його *проявлення* (parousia)[1].

Бодай побіжне знайомство з пам'яткою станкового живопису з Варшавського національного музею «Битва під Оршею»[2], що зображає

---

* При написанні статті були використані матеріали зібрані під час стипендіального стажу *Thesaurus Poloniae* від Міжнародного центру культури в Кракові (Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków). Цій високошанованій інституції автор висловлює щиру подяку.

[1] Цитовано за: Д. Аррас: *Деталь в живописи*. Санкт-Петербург 2010, с. 49.

[2] Темпера на дубовій дошці, 165 × 260 см. До цього часу немає сталої думки стосовно авторства та датування пам'ятки, традиційною є атрибуція, котра в'яже пам'ятку з колом Лукаса Кранаха старшого і наддунайською школою, відносно новою є думка Дітера Кепліна, котрий вважає її автором німецького художника Ганса Креля (біля 1490—1565), щоправда відомого виключно як портретиста. Ян Бялостоцький і Здіслав Жигульський вважали, що пам'ятку створено незадовго по битві, найймовірніше 1515—

перемогу литовсько—польсько—руського війська над московським 8 вересня 1514 року, навіть у професійних істориків викликає неабияку спокусу погодитися з великим візантійцем. Чому є підтвердженням одна з перших аналітичних публікацій присвячених пам'ятці авторства відомих польських науковців[3]. Адже у детальній фіксації батальних подій битви під Оршею, *autopsia i parousia* були акцентовані до того ступеня, що невідомий автор пам'ятки вважав необхідним зобразити і себе, як наочного свідка, серед польсько-литовських вояків. Багато дискутовано на тему документальності і пропагандовості пам'ятки, але певним видається твердження, що у стосунку до відтворення культури шляхетського, рицарського повсякдення, «Битва під Оршею» є достовірним візуальним документом. Подібно до найкращих пам'яток ренесансової «документальної» баталістики вона одразу вражає уважного глядача епічним розмахом композиції, реалістичним відтворенням кількох сотень персонажів, і замалим не критичною кількістю деталей. Серед персонажів пам'ятки, зображених з готичною скрупульозністю і ренесансовою експресією, знаходяться крім московітів, литвинів, поляків ще й литовські татари, між ними можна шукати угорців, сербів та волохів. Автор представляє їх усіх в елегантному поєднанні портретності, типізації і натуралізму. Ця вправність майстра у відтворенні воєнних типажів доби привернула увагу автора першої і поки що єдиної повної публікації пам'ятки Здіслава Жигульського, проте обраний ним жанр невеликої статті не дозволив йому розгорнути свої спостереження, як вони того заслуговували а ні в англійській версії своєї роботи, а ні в її польських перевиданнях[4]. Дуже часто автор констатував і перелічував деталі зображення свідомо або не свідомо відмовляючись від глибшого аналізу побаченого. Наша робота є спробою довести ідею відомого польського вченого до логічного кінця,

1518 рр., Перший дослідник схилявся до першої дати, оскільки вважав цей мистецький твір засобом візуальної пропаганди, створений до дипломатичних потреб пов'язаних з масштабними переговорами між Ягеллонами та Габсбургами, що відбувалися в тому ж році. Натомість на базі дендрохронологічних досліджень дубових дощок, на яких написана пам'ятка, запропоновано іншу хронологічну атрибуцію, що міститься у періоді між 1525 роком як найраніше теоретично можливим і 1535 як найвірогіднішим. Здіслав Жигульський цієї атрибуції не визнав. Згідно заключення спеціаліста, проф. Томаша Важного, котрий керував дендрохронологічними аналізом, наймолодша з 13 дубових дощок, що утворюють пам'ятку походить з дерева зрізаного не пізніше 1514 року.

[3] S. Herbst, M. Walicki: *Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości.* „Rozprawy Komisji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego Warszawskiego" 1949, T. 1, c. 33—68.

[4] Z. Żygulski jun.: *The Battle of Orsha — an Explication of the Arms, Armour, Costumes, Accoutrements and Other Matters…* In: *Art, Arms and Armour.* Zurich—Firenze 1978; Його ж: *Bitwa pod Orszą — struktura obrazu.* W: Його ж: *Światła Stambułu*. Warszawa 1999, c. 253—290.

виділивши у масі оршанських персонажів найхарактерніші типи представників воєнних еліт Польсько-Литовської держави і проаналізувати їх як з функціонального так і символічного боку.

На фоні відчутного браку візуальних джерел до історії ранньомодерних руських військових еліт першої половини XVI ст., для українського історика пам'ятка набуває першорядного значення. Одразу необхідно зауважити, що пошуки серед польсько-литовського війська представників руських еліт методом аналізування одежі, зброї та захисного спорядження мають зміст лише в тому випадку, коли аналізовані зображальні деталі поміщаються в ширший культурно-історичний контекст. У польській історіографії рицарі з оршанської пам'ятки у «максиміліанівських» обладунках прямо чи опосередковано, але традиційно атрибутуються як польські найманці („zaciężni żołnierze polscy"). Коріння цього стереотипу лежить, здається, у дереворіті з поеми про оршанську перемогу Анджея Крицького, видану у Кракові 1515 року, де рицарі шиковані під польськими, а гусари під литовськими геральдичними знаками[5]. На мою думку, коректніше було б вживати терміну «рицери коруни Полское» як це робить Короткий волинський літопис[6], або *хоругви коронні* як Анджей Надольський, позначив цим терміном рицарський гуф[7]. В даному випадку прокладати між способами екіпірування етнічні межі навряд чи варто, бо певним видається фактом, що далеко не всі копійники у латних обладунках були поляками, як далеко не кожен гусар мусів бути литвином чи рацом (тобто сербом), а комбатант споряджений «по козацьки» з луком та шаблею — корінним мешканцем України — про що ясно говорять численні реєстри найманих рот того часу. Один із копійників на переправі намацує берег списом на котрому помітний банер з гербом Радзивілів, гусарська хоругва в верхній частині композиції йде у бій під прапором із польським білим орлом. Якщо прийняти визначення Марека Плевчинського про те, що „do ludności ruskiej zaliczamy wszystkich, którzy są wyznania prawosławnego, posługują się językiem ruskim i używają imion ruskich", та погодитися з його підрахунками етнічного складу коронного війська в XVI ст., то треба визнати і те, що руський елемент у і в копійничих і в гусарських і в так званих козацьких формаціях мусів бути широко представлений на східному театрі воєнних дій. Численні дослідження з історії зброї, в тому числі і непересічної розвинутої польської традиції таких студій, показали, що сам по собі стиль екіпірування нічого певного

---

[5] *Ad Divum Sigismundum Poloniae regemet Magnum Ducem Lithuaniae semper invictum post partam de Moskis victoriam Andree Krziczki in clite coniugissue Cancelarii carmen.* Kraków 1515.

[6] *Волынская краткая летопись.* В: *Полное Собрание Русских Летописей.* Т. 35. Москва 1980, с. 126.

[7] A. Nadolski: *Polska broń. Broń biała*. Wrocław 1984, c. 78.

не свідчить ані про походження комбатанта, ані про спосіб його рекрутації на військову службу. Визначення «копійничий обладунок — ознака поляка, гусарський — литвина» не виправдано і тому чітких критеріїв розрізнення за етнічною, територіальною і навіть становою ознакою комбатантів польсько-литовського війська в межах композиції на базі самого лише озброєння навряд чи можливо сформулювати.

Натомість представлення зображених на пам'ятці двох основних стилів кавалерійського екіпірування, дотичних шляхетської культури, на фоні текстових і речових джерел доби дає нам уявлення про те, якими комплексами озброєння мав можливість скористатися представник руської шляхти на військовій службі і дозволяє поміркувати окрім функціонального ще й про символічне значення певних типів зброї, а також поставити питання про їх ідентифікаційні та комунікаційні призначення у середовищі руських еліт. Доповнені ж ширшим речовим та візуальним контекстом, розглянуті на фоні культурних стандартів доби, комплекси воєнного спорядження можуть багато сказати про світоглядні орієнтири та культурні преференції їх носіїв.

Виходячи з композиційної ієрархії, головним колективним героєм зображальної на рації є рицарі-копійники, комбатанти у суцільних латних обладунках, як кінні так і спішені, котрі займають праву і центральну частину пам'ятки. Це є незлим аргументом до твердження про те що рицарська мілітарна технологія, а отже і рицарська культура не втратила у Центрально-Східній Європі значення у першій третині XVI ст.

Зображений у правому нижньому боці композиції рицар з непокритою головою верхи на закованому у броню коні, що зупинився над берегом Дніпра (Ілюстрація 1) не раз привертав увагу дослідників. Споряджений за останнім словом тогочасної рицарської воєнної моди у анатомічно адаптований до тіла обладунок, вершник сидить на бойовому армованому коні, у сідлі з масивною передньою лукою, окованою металом, яка становила додатковий захист при таранному зіткненні. Історики зброї дотепер сперечаються про ефективність такого способу екіпірування в першій третині XVI ст. — добу стрімкого розповсюдження ручної вогнепальної зброї[8]. Але списки найманих рот того часу свідчать про те, що заможні комбатанти систематично голосували золотом за «зброю копійничу зуполну» чи *harnasch* і то в прямому сенсі цього слова — її вартість на території Корони Польської, залежно від якості, за підрахунками Александра Болдирєва в першій половині XVI ст. коливалася між 144 та 245 срібними грошами[9], що становило близько 750—1225 грам чистого

[8] J.F. Verbruggen: *The Role of the Cavalry in Medieval Warfare*. "The Journal of Medieval Military History" 2005, T. 3, c. 70—71.

[9] A. Bołdyrew: *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*. Warszawa 2005, c. 259.

срібла[10]. Ефективність ручної вогнепальної зброї в цей час занадто залежала від атмосферних, тактичних, технічних та суб'єктивних факторів, аби бути абсолютним засобом проти якісної рицарської броні. Куди придатнішим проти латного пластинчатого обладунку був меч, котрий висить у рицаря на поясі. Пропорції зображення дозволяють стверджувати, що рицар озброєний так званим «воєнним мечем» (*Epée de Guerre*, *Schlachtschwert*), котрий в добу середньовіччя називали ще «великим мечем», або «довгим мечем»[11]. Цій зброї колекціонери XIX ст. дали назву «півторараучного» меча, для того аби відрізнити його від так званого «дворучного меча» ландскнехтів. Зброя настільки ж ефективна наскільки і популярна від другої половини XV ст. — про що свідчать численні ілюстровані фехтувальні трактати того часу, де, за поодинокими виключеннями, колольно-січному мечу присвячено найбільше місця[12]. Більшість з них, побудовані як послідовні серії малюнків з короткими підписами, є своєрідними каталогами бойових прийомів. Навіть після побіжного знайомства з цими пам'ятками, доводиться розпрощатися з більшістю застарілих стереотипів про цей вид зброї — динамічність, універсальність і тактико-технічна багатоваріантність використання «довгого меча» перетворювала його чи не в найефективнішу холодну зброю XV—першої половини XVI ст.

Станіслав Сарніцький (1532—1597) у *Книгах гетьманських* створених по 1575 р. писав про подібні мечі так: „Bywają też miecze wielkie nazbith jako wioslo ktore niemcy zowia Sliagswertamy ktore na przestrzenstwie ad sub monendum hostem gdi zegnacz s pliacu chcza nieprzyjacziela. Alie drudzi zowią je, uliczkami doswiathczają tego czo umie taki mieczci czo sallatum chodzą, infame genus exercicjej. S tą bronią chwalia krzizowe śermowanie aczobi się zwisoka nie zamierzacz ani śeroko rozwodzic. Bo takiem śermowaniem trzi zaraz rani moze dacz, moze i spodku ręcze podcziącz, moze i zwierchu do lociec, moze i pachwine stichem"[13].

Вершник з натури речей був обмежений у фехтувальних прийомах, оскільки успіх його бойових еволюцій безпосередньо залежав від рухів коня. Як писали у виданому 1897 року посібнику з шабельного фехтуван-

---

[10] Перерахунок на чисте срібло здійснений на підставі даних «Метрологічно-нумізматичного словника» вміщеного у збірнику документів *Торгівля на Україні XIV—середина XVII століття*. Упорядники В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. Київ 1990. 48 грошей = 1 гривня = 240 грамм срібла.

[11] J. Clements: *Medieval Swordsmanship*. Boulder 1998, с. 38—39.

[12] S. Anglo: *The Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven—London 2000, с. 91.

[13] S. Sarnicki: *Xięgi hetmańskie z dzieiów ryczerskich wzsitkich wieków zebrane y practica abo experiential hetmanów naiasneizsego Sigmunta Starego króla polskiego* […]. BJ, rkps 171, с. 134.

ня для вершників його автори Е. Андре і А. Алессандро «Можна сказати, що вправний вершник, але слабий фехтувальник буде мати перевагу над добрим фехтувальником, але посереднім кавалеристом»[14]. Рицарі компенсували ці воєнно-технологічні-обмеження застосовуючи прийом так званого *кушування*[15] *меча* — зброю затискували під пахвою на манер спису і завдавали нею таранного удару, використовуючи рух коня, що було ефективним проти пластинчатого обладунку. Цей прийом зобразив Паоло Учелло (1397—1475) на одній з панелей присвячених битві під Сан-Романо (1432). Зброя з довгим, прямим, жорстким клинком та пропорційним йому руків'ям найкраще надавалася до кушування.

Обладунок рицаря, своїми стилістичними та конструктивними формами (опукла кіраса, латні рукавиці до половини ліктя з монолітним захистом для пальців, невеликі щитки для захисту колін та ліктів) близький до лат Кунца Шотта виготовлених між 1490 і 1497 рр. у Нюрнберзі[16]. Не варто дивуватися і суцільному армуванню коня, котре давало підстави багатьом дослідникам пам'ятки вважати ці деталі не документальним відтворенням реалій битви, а візуальними засобами прикрашення дійсності. За підрахунками Александра Болдирєва копійничий кінь був найдорожчою складовою спорядження комбатанта, його ціна в Короні коливалася між 600 до 1200 грошами, що складало приблизно 3,1—6,2 кілограма срібла — у три шість раз дорожче аніж найкращі рицарські лати[17]. Таким чином захисний обладунок для коня був не стільки примхою турнірного походження, скільки цілком логічною спробою захистити у бою чималі інвестиції.

Здіслав Жигульський висував гіпотезу про те, що це може бути зображення одного з начальників над найманими коронними вояками — Януша Сверчовського або Войцеха Самполінського. На нашу думку, останнього, як надвірного гетьмана, вартувало б пошукати у верхній частині композиції, під надвірною королівською хоругвою з білим польським орлом, серед атакуючих гусарів та лучників,, котрих якщо вірити військово-фіскальним документам доби і пізнішим нараціям, не бракувало в цей час на дворах короля польського і великого князя литовського Сигізмунда, більше того там вони формували модний воєнно-технологічний тренд. Ідентифікація рицаря як Януша Сверчовського, теж викликає певні сумніви. На перший погляд здається, що наш персонаж продубльований в центральній частині композиції, так вважають деякі

[14] Цитовано за: S. Anglo: *The Martial Arts of Renaissance Europe*…, с. 255.

[15] Термін походить від французького *couche* — лежати.

[16] Р.Э. Окшотт: *Рыцарь и его доспехи. Рыцарь и его оружие.* Пер. с англ. А. Анваера. Москва 2007.

[17] A. Bołdyrew: *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*…, с. 259.

польські дослідники пам'ятки[18] (Ілюстрація № 2). Але при ретельнішому співставленні обох персонажів стають помітними принципові розбіжності «ідентифікаційного» плану, закладені в зображення невідомим автором свідомо:

1. Наш персонаж, на відміну від другого рицаря не має булави, тоді як автор часто користувався її зображенням як ідентифікаційною деталлю на позначення «офіційної позиції» командуючих, починаючи від великого литовського гетьмана Костянтина Острозького і закінчуючи ротмістрами гусарських хоругв, тому саме булава у руці другого рицаря може вказувати на Януша Сверчовського як зверхника над коронними найманцями.
2. Помітні певні портретні розбіжності — у кольорі волосся та його укладці, у лінії носу, формі бороди та вусів обох персонажів.
3. Коні рицарів мають прикриття крупу, так звані *ладри*, декоровані у різний спосіб. Якщо у рицаря з булавою вони мають рельєфну поверхню у формі мушлі, то в іншого персонажа на гладкому металі лінії декору лише делікатно позначені.

Вершника на коні в точно таких *ладрах* у формі мушлі зображено позаду нашого персонажу, він під'їжджає в складі формації копійників до берега ріки, але, на превеликий жаль, його повне зображення втрачено — пам'ятку було досить суттєво обрізано з усіх боків[19].

Наш рицар — єдиний з персонажів пам'ятки, крім великого гетьмана литовського князя Костянтина Острозького, хто має на собі золоту шийну прикрасу. Гетьман, головний герой візуальної нарації, мав їх на собі аж дві. Здіслав Жигульськй називає ці прикраси ланцюгами[20], хоча при ближчому розгляді вони нагадують не стільки з'єднані між собою ланки, скільки переплетені металеві джгути. Це дозволяє припускати, що невідомий митець у такий спосіб зобразив не ланцюг, а так звану шийну гривну, відому на Русі ще в добу вікінгів.

Ці прикраси були досить поширеною оздобою і в XVI ст., а на Москві ще й деталлю весільного костюма подружньої пари серед привілейованих верств населення — судячи з контексту зображення таких прикрас на мініатюрі Лицьового літописного зводу. Там вони так само як і у гетьмана, парні (Ілюстрація № 3). Саме унікальність цих деталей в межах нашого візуального документу спонукають інтерпретувати їх саме як позначення німецьким майстром статусу Костянтина Острозького і його безпосереднього стосунку до руської княжої традиції. В цьому випадку доведеться

---

[18] A. Dzięciołowski, M. Monkiewicz: *The Battle of Orsza*. In: *Polish Commonwealth Treasures. On the History of Polish Collecting from the 13th Century to the Late of 18th*. Eds. D. Folga-Januszewska, A. Rottermund. Olszanica 2003, с. 117.

[19] Там само, с. 116.

[20] Z. Żygulski jun.: *The Battle of Orsha…*, с. 118.

змінити і ідентифікацію рицаря із гривнею — руських князів під Оршею було чимало. Судячи з коштовності озброєння та «індивідуалізованої монументальності» персонажа, зображеного на фоні загону рицарів, це мав би бути не лише родовитий нобіль, але і помітний у литовському війську воєначальник. Підтвердженою документально є висока позиція князя Василя Полубинського. З радзивилівських актів із зібрання РНБ відомо, що князь Василь виправився на смоленську кампанію з особистим почтом у 50 коней на чолі загону господарських дворян в 300 коней, крім того з ним були «рацей сто коней без шести коней». Для порівняння — *список* подає серед його людей князя Федора Горського та князя Тимофія Пузинича, князя Василя Толочинського, князів Василя і Григорія Багриновських, і навіть князя Юрія Глинського, племінника перебіжчика Михайла Глинського, але чисельність їх особистих почтів коливалися у межах 8—5 коней[21].

Перед нами представник вищого ешелону воєнної еліти польсько-литовської держави, представлений в іконічному образі «рицаря у сяючих латах». Останній на момент битви під Оршею не був ані анахронізмом, а ні воєнно-технологічним курйозом. «Зброя копійніча» і «кінь копійничий» були перевіреним, поширеним і звичним засобом бойового екіпірування серед польсько-литовсько-руських воєнних еліт. У литовсько-московських війнах перших десятиліть XVI ст. рицарська кіннота була не менш ефективною ніж, скажімо, італійських війнах між французьким королем Франциском I і імператором Карлом V. Як показує коронна військово-фіскальна документація молдавської кампанії 1531 р., «копійники» були доконечними і в пізніші часи створення пам'ятки. Як вважає Марек Плевчинський їх кількість у коронному війську, що брало участь у битві під Обертином 22 серпня 1531 р. складала цілком «середньовічну» пропорцію у 18% від загальної чисельності комбатантів[22].

Вершник, зображений поряд із товаришем по зброї у верхній частині композиції, що прикриваючись щитом та кушуючи спис переслідує кінних московських лучників, (Ілюстрація № 4) вирізняється концентрацією екзотичних деталей костюму та спорядження навіть з-поміж колоритних оршанських персонажів.

Спис і так званий гусарський тарч вершник використовує для таранного удару, у традиційний рицарський спосіб, котрому на момент битви під Оршею було щонайменше чотири з половиною сторіччя. Натомість повна відсутність металевого захисного обладунку при виконанні такого прийому позначала нові тенденції у воєнній справі. Нехтування латами у рукопашних зіткненнях було типовим для ренесансової Європи явищем,

[21] *Памятники истории Восточной Европы*. Т. 6. Радзивиловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Москва—Варшава 2002, с. 26—27.

[22] M. Plewczyński: *Obertyn 1531*. Warszawa 2008, c. 137.

котре широко дискутувалося в той час. Справа була не лише у певній воєнній моді XVI ст., або у витісненні захисного обладунку вогнепальною зброєю, але і в кризі рицарської свідомості як такої, коли персональним кондиціям шляхетно народженого і добре підготовленого комбатанта було все важче проявитися на війні. З цієї причини як окремі індивідуми так і цілі військові колективи наважувалися на епатажні демонстрації презирства і до смерті і до воєнно-технологічного прогресу, котрий втілювався у розповсюдженні «пекельних машинок», на зразок ручної вогнепальної зброї, що у негоноровий спосіб компенсували брак особистої хоробрості та вишколу. Пієтро Монте, іспанський фехтувальний майстер, котрий зробив кар'єру в Італії, авторитетний свого часу настільки, що Леонардо да Вінчі брав у нього консультації з приводу особливостей того чи іншого виду зброї, біля 1509 р. критикує новомодну манеру виходити на поєдинки в цивільних костюмах називаючи такий звичай сміхотворним[23]. Натомість ті, хто мав досвід зіткнення з найнебезпечнішим у XV—XVI ст. східним противником, турками-османами були протилежної думки. Константин Михайлович з Островіци, серб на службі у Порти, писав на зламі XV і XVI ст. так: „Ale iż rozom, urząd siła sprawuje, więc gdy się na Turki gotowac macie, abyś cie się wiarowal i zbroją obciążać, grubych drzew jezdeckich, samostrzałow, hewarow ciężkich abyś cie nie mieli, albo nie brali, ale byś cie sobie wszytkie rzeczy ku wojnie a ku walnej bitwie lekie stroili, czym byś cie mogli bez obciążenia wladać. Albo ciemTurcy takiem rządem wiele naprzód maja. Jeśli ji gonisz, tedy ćuciecze, a jeśli cię on goni, tedy mu nieujedziesz, Turcy i konie ich dla wielkiej lekkości zawżdy prędcy są, a my zawżdy prze ciężkie konie i obciążenie zbroje jestechmy leniwi abo ciem wiele na głowie mając, duch trudny masz, a k temu niesłyszysz i wszędy dobrze nie widzisz, ręko ma też i sam sobą dla ciężkoś ci zbrojenie władniesz. Abo ciem drudzyt ako się przyprawują w ciężką zupełna zbroję jako by go kto miał dobywać, z deką na niem siedząc, gdyż dobry człowiek z czystem sercem a męzkiem ma bojować"[24].

Віддаючи належне досвіду Константина Михайловича, слід зазначити, що з огляду як на контекст цілого твору так і на останні слова приведеної цитати про «чисте серце» вояка, яничар-мемуарист не стільки критикує недосконалість «зброї зуполної», скільки послуговується нею як метафорою у засудженні нерадивості та нерішучості європейських противників турецької експансії.

Француз П'єр де Брантом (1540—1614) сторіччям пізніше висловився з подиву гідною подібністю до сербського найманця. «Більшої поваги заслуговують ті, кому за захист в бою править лише хоробрість і хто

[23] S. Anglo: *The Martial Arts of Renaissance Europe…*, с. 1, 211.

[24] *Pamiętniki janczara czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496–1501.* Kraków 1912, с. 141–142.

не обтяжує себе купою обладунків»[25]. Але, як показав розвиток військової справи у Центрально-Східній Європі протягом XVI ст., відмова від металевого обладунку мала не лише символічний, але і функціональний зміст.

Польський хроніст Марцин Бєльський (бл. 1495—1575), котрий мав власний військовий досвід як жовнір оборони поточної та учасник битви під Обертином (1531), у трактаті «Рицарська справа» (1569) розповідь про вітчизняні воєнні звичаї розпочав так: „Racy albo Rascy (Slowacy to byli z Rascycy, z Ruskiego narodu), ci na pierwej do nas wniesli obyczaj sluzby żołnierskiej na Podole, z drzewem a z tarczą jezdzieć, jeszcze za Loisza, potim za Władzislawa krolow polskich i węgierskich, którzy czynili z Litwą za króla Loisza, a z Tatary za Władzislawa królów od granic; potem aszy polacy odnich obaczyli ich sprawę służąc z nimi … od tegoż czasu ich obyczajem jeżdzą ku potrzebie wojennej z drzewem a z tarczą…”[26].

Марцину Бєльському йшлося про нову воєнну спеціальність, гусарів. Сучасні польські дослідники, розрізняють так звану рацьку і гусарську кінноту на підставі відсутності у першої і наявності у другої елементів металевого захисного обладунку (*панцирі* і *прилбиці*). Але видається, що така диференціація актуальна для воєнних істориків, аніж для авторів текстів котрі вони інтерпретують. Марцин Бєльський повідомляв у «Хроніці польській» про рішення сейму в Пйотркові від 1503 року: „uradzili służebne przyjąc i przyjelio by czajem husarsk i malborackim z drzewcy az tarczami”; Мацей Стрийковський у своїй Хроніці під 1501 роком зауважив „[…] racow niemalo za litewskie pieniądze żolniersko po husarsku służyli”[27].

На руському та подільському прикордонні в добу середньовіччя знаходилися зайняття для представників найекзотичніших воєнних культур, про що свідчать, до прикладу, земельні надання волоським кінним лучникам[28]. Проте протягом другої половини XIV—першої половини XV ст., в часи польсько угорських королювань Лайоша Анжуйскького (1370—1382) та Владислава Ягеллона (1440—1444) як польсько-литовські текстові джерела, і то як документальні так і наративні, ще не помічають нової воєнної спеціальності — вершника без металевого обладунку, про-

---

[25] В.Р. Новоселов: *Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI-начале XVII столетия*. Санкт-Петербург 2005, с. 162.

[26] M. Bielski: *Sprawa rycerska*. Kraków 1569, c. 70; *Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej z rękopismów i dzieł najrzadszych*. Zebr. i wyd. K.W. Wójcicki. Warszawa 1856, c. 334—335.

[27] Цитовано за: M. Plewczyński: *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500—1574*. Siedlce 1995, c. 111, 109.

[28] A. Nadolski: *Uwagi o składzie i uzbrojeniu polskiej jazdy rycerskiej w latach 1350–1450*. „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1983, T. 26, c. 98.

те з *древом* — тобто списом розрахованим на таранний удар і великим щитом характерної під прямокутної форми — *тарчем*.

І найстарший руський список твору про подвиги Олександра Македонського «Александрія» вживає слово *гусар* у пейоративному значенні, розбійника, порушника порядку, низько народженого зарізяки. Так, наприклад: «[…] не царю послани суть, но к разбойнику и гусарю […]» «[…] даведомо ти буди, царствию твоему, Дарей, яко вся вселеная полна есть шимени моего и всех моих макидонян, их же ты гусари нарече […]»; «[…] не подобает самому царю Дарью на бой ити, Александр бо гусар есть от малих царей есть, Дарей же велик есть паче всех земних […]»[29].

Більше того, Марек Плевчинський, посилаючись на думку чеського дослідника К.Й. Йіречека вказує на те що у протягом першої половини 15 ст. поряд з важкою кіннотою озброєною за «рицарським стандартом» у списи, мечі, кольчужні та пластинчаті лати, у сербському війську були лише кінні лучники додатково екіпіровані турецькими шаблями. І цей стан речей утримався до капітуляції Смедерева 20 червня 1459, котра вважається моментом остаточного краху сербської державності. Останній спровокував масовану сербську еміграцію до сусіднього Угорського королівства, до котрої цілком прихильно поставився тамтешній монарх Матяш Корвін. Він активно використовував прибульців для заселення і оборони угорсько-турецького прикордоння. Серби блискуче показали себе від 1468 року в чеських та в 1471—1474 рр. в польських кампаніях Матяша Корвіна[30].

Необхідно погодитись з Мареком Плевчинським в тому, що саме в цей час на ґрунті угорських, балканських і турецьких мілітарних традицій склалася нова воєнна спеціальність. Вершники, котрі була споряджені у стилі кінноти легкої, проте були здатні застосувати тактику кінноти важкої, зокрема рицарської — таранний удар спису. Чи не перший докладний перелік озброєння, котре на час видання цитованого вище тексту Марцина Бєльського вважалося рацьким, міститься у хроніці Константина Михайловича з Островіци, створеної між 1496 та 1501 рр.: „Mortaliszy są Chrześcijanie, a zwłaszcza przy krainach bywają a ci służbę mają na końna ośm dni złoty. A służba się im też płaci na kożdy miesiąc każdemu bez omieszkania jako i Sarachorom, ale jem służba trwa, poki który chce. Zbroje też mają, jako i Sarachorowie. Chce li kto więcej mieć, to w jego woli”. Зброя тих останніх перерахована у такий спосіб: „Zbroja ich jest szabla, szczyty, drzewce, niktorzy z nich miewają pancerze”[31].

---

[29] *Александрия. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV века.* Издание подготовили М.Я. Ботвинник, Я.С. Лурье, И.О. Творогов. Москва–Ленинград 1966, с. 24, 25, 29.

[30] M. Plewczyński: *W służbie polskiego króla*…, с. 102, 104–105.

[31] *Pamiętniki janczara*…, с. 152.

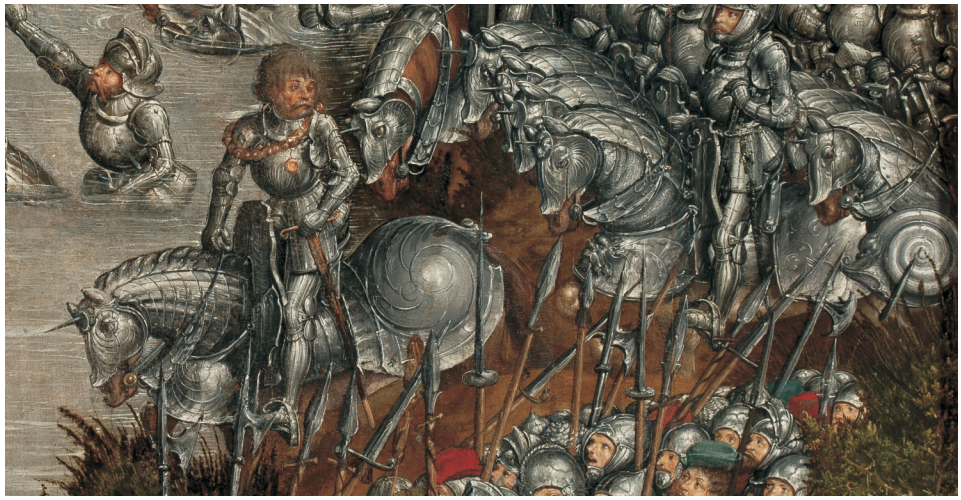

Ілюстр. 1. *Рицар з шийною гривнею*.
Фрагмент пам’ятки станкового живопису *Битва під Оршею*, 1525–1535 рр.,
№ МР 2575, Національний музей у Варшаві, фото П. Лігера

Ілюстр. 2. *Начальник копійничої роти.*
Фрагмент пам'ятки станкового живопису *Битва під Оршею*, 1525–1535 рр.,
№ МР 2575, Національний музей у Варшаві, фото П. Лігера

Ілюстр. 3. *Шлюбна пара*.
Мініатюра Лицевого летописного свода,
Москва, середина XVI ст.
http://oldp.sterligoff.ru/ [31.07.2014]

Ілюстр. 4. *Гусари.*
Фрагмент пам'ятки станкового живопису *Битва під Оршею*, 1525–1535 рр.,
№ МР 2575, Національний музей у Варшаві, фото П. Лігера

Ілюстр. 5. *Деспот Йован Бранкович.*
Фреска в Крушедольському монастирі (Воєводина), XVI ст.
http://en.wikipedia.org/wiki/Jovan_Brankovi%C4%87#mediaviewer/
File:Despot_Jovan_Brankovic.jpg/ [31.07.2014]

Саме в часи Уласло (Владислава) (1490—1516) II і Лайоша II (1516—1526), Ягеллонів на угорському троні, двір у Буді був місцем де польсько-литовські достойники мали можливість познайомитися з новими міліарними трендами. Королевич Сигізмунд від листопада 1498 до грудня 1501 року, князь Михайло Глінський в лютому 1501 перебували з посольствами при угорському дворі і саме від того часу раци починають з'являтися в королівських рахунках, котрі повністю підтверджують пізніші повідомлення Марцина Бєльського та Мацея Стрийковського[32].

Загальним місцем в воєнно-історичних студіях є розмови про орієнтальні впливи в польсько-литовському війську. Але орієнтальна воєнна мода на зламі XV та XVI ст. проникала куди західніше Львова, Вільна та Кракова. У авторизованій біографії імператора Максиміліана Габсбурга про його науку бойовим мистецтвам у молоді роки сказано таке: «Старий Білий Король мав на своєму дворі численних вірних та шляхетних гусарів, котрі верхи вправлялися у рицарських змаганнях та стрільбі з луку, згідно їх звичаю, його вони вживають на війні в особливий спосіб. Коли молодий Білий Король зайшов у силу то побажав перевершити всякого у цих шляхетних змаганнях. Тому він учився їздити верхи як означені гусари і стріляти з луку»[33].

У зображенні битви під Маріньяно (1521) авторства Урса Графа, подана фронтальна атака вершників з кушованими списами, котрі посадкою в сідлі, відсутністю металевого обладунку, і навіть бородами та високими головними уборами у формі циліндрів нагадують спрощені копії оршанських гусарів.

Культурна близькість на конфесійному та мовному ґрунті русинів та раців — невипадково Марцин Бєльський зараховує останніх до «народу руського» — повинна була значно полегшувати представникам русько-литовських воєнних еліт як воєнно-технологічні так і культурні контакти з балканськими «солдатами удачі». До прикладу, брат князя Михайла Глінського Василь одружився з сестрою сербської деспотівни Олени, дружини останнього сербського деспота з роду Бранковичів Йована (1496—1502) в екзилії.

Золотий пояс нашого вершника є подібним формою та узором до пояса на зображеннях князя Острозького, тричі відтвореного на пам'ятці, з огляду на численні аналогії, присутні в композиції, передбачав і оправлену в золото шаблю, котру, щоправда, через ракурс зображення вершників, не видно. Найбільша концентрація золотих шабель та поясів, спостерігається у атакуючій гусарській хоругві під прапором з білим польським орлом, що може служити додатковою вказівкою на те, що невідомому

[32] M. Plewczyński: *W służbie polskiego króla*…, c. 110–111.

[33] *Der Weiß Kunig. Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilians des Ersten.* Wien 1775, c. 83.

майстру йшлося про зображення королівської надвірної компанії так званих *curiensis*. Підбитий горностаями плащ, так званий доломан, і шапка оторочена рисячим хутром потребують ширшого коментаря.

Роберт Делор висунув, свого часу гіпотезу про «обертання хутра», котре характеризувало його ужиток в добу середньовіччя, але зберігалося до кінця XIX ст. «[…] З неясних причин, ймовірно, релігійного характеру, які мали за ціль виразніше підкреслити відсепарування людини від тварини, хутро носилося шерстю до споду навіть на верхньому одязі»[34].

Як зауважила Марі Туссон-Самат, французька дослідниця одягу, «ані міщанин ані дворянин не носили вивернутого назовні хутра аби чіткіше відділитися від дикуна у козлячій шкурі […] Середньовічний християнин, шануючи себе і Бога, повинен був зберігати людське обличчя а разом з ним і одежу, тобто вбиратися у добру матерію цивілізації. Хутро, коштовне чи просте, необхідне для забезпечення комфорту, належало заховати під тканиною, з-під котрої, воно висувається потаємно, аби кожен член неабияк ієрархізованого суспільства міг його помітити і оцінити. Бо його значення є подібним до банкового рахунку. […] Наприкінці Середньовіччя, в добу Відродження) […] коли люди пробували упорядкувати світ вигаданого, (можливо новонароджений гуманізм, це утвердження людської індивідуальності відіграв тут якусь роль?) почали показувати комірі і внутрішню сторону підкладки. […] Королівські строї і до того підбивалися горностаєм або риссю, відтоді власне горностай і рись стали зовнішньою ознакою сили та впливу».

На оршанській пам'ятці є щонайменше біля десятка персонажів, причому по обидва боки фронту, верхню одежу котрих можна запідозрити у наявності хутряної підкладки. Тоді як хутряні шапки виписані в статистичних кількостях, що не повинно дивувати адже воєнна культура шанувала хутро від незапам'ятних часів.

«Шкура — це трофей, подібно до шкури Геркулесового лева, вона є матеріальним доказом відваги того, хто переміг звіра. Вона дає привілеї бо повідомляє про войовничість людини, яка здатна перемогти у зіткненні з дикою бестією. Тому шкури небезпечних тварин стають урочистим строєм для суспільного коду, він символізує вартість індивідуума або навіть детермінує статус, позицію індивідуума у групі, бо саме відвага забезпечує мисливцю-воїну повагу і визнання»[35].

З під рисячої шапки у нашого вершника вибивається колоритна деталь зачіски — це пасмо довгого волосся, заплетене над скронею у косу, котра розвівається від швидкого алюру коня. Коси над скронями зобра-

[34] M. Toussaint-Samat: *Histoire technique et morale du vêtement*. Paris 1990. Цитовано за: M. Toussaint-Samat: *Historia stroju*. Przeł. K. Szeżyńska-Maćkowiak. Warszawa 2000, c. 87.

[35] Там само, с. 90—91, 97.

жені на пам'ятці ще у двох вояків в польсько-литовському війську, котрих Здіслав Жигульський ідентифікував як литовських татар[36]. Схожі зачіски були широко розповсюджені від другої половини XVIII—початку XIX ст. серед гусарських частин європейських армій, особливою екстравагантністю вирізнялися наполеонівські та російські гусари[37]. Серед останніх траплялося чимало балканських вихідців. Французькою ці деталі зачіски позначалися як *la cadenette*. В популярній літературі побутує думка, про те що звисаючі коси, куди іноді впліталися золоті монети, або шматочки свинцю, захищали від бокового шабельного удару в голову та шию, або, принаймні, амортизували його[38]. Походження цієї екстравагантної моди не зовсім ясне, але ця рання її поява на візуальній пам'ятці з виразними балканськими та орієнтальними конотаціями може свідчити про її південно-європейське походження.

«Рацькі», балканські акценти в озброєнні вершника поєднані з аристократичною символікою хутра та сигнальних бубнів при сідлі, котрі служили засобом віддавання команд, на подобі сурми, спокушають до пошуків серед представників польсько-литовських еліт, присутніх на оршанському бойовищі, персони, котра б на час створення памятки мала б настільки тісні контакти з балканськими вихідцями, що вони могли б служити певним ідентифікатором для глядацької аудиторії.

Василь Глинський був не єдиним шлюбним партнером родини Йована Бранковича серед русько-литовських князів. Біля 1533 року князь Іван Вишневецький одружився з дочкою деспота Марією Магдаленою, котра до того жила при дворі молдавського господаря Петра Рареша.

Існують певні джерельні свідчення про те, що матір'ю старшого сина князя Івана — Дмитра Байди Вишневецького — була деспотівна Марія-Магдалена, а не перша дружина князя Настасія Олізарівна[39]. Рання воєнна та економічна активність молодого, князя Дмитра (уже у 1545 році він з'явився на військовому переписі у Кам'янці як особа доросла і самостійна[40]) може говорити про те, що він народився щонайменше на кілька років перед другим шлюбом свого батька. Зваживши на традиційні тісні зв'язки роду князів Вишневецьких з Молдавією і відкинути мелодраматичну, але малоймовірну гіпотезу Ілони Чаманської про те, що князь міг бути позашлюбним сином Петра Рареша, всиновленим князем по шлю-

[36] Z. Żygulski jun.: *The Battle of Orsha*…, с. 129.

[37] А. Бегунова: *Повседневная жизнь русского гусара в царствование Александра I.* Москва 2005, с. 11—50.

[38] Ф. Функен, Л. Функен: *Энциклопедия вооружения и военного костюма. Наполеоновские войны 1805—1815.* Москва 2002, с. 60.

[39] I. Czamańska: *Wiśniowieccy: monografia rodu*. Poznań 2007, с. 67.

[40] Там само.

бі[41], насувається припущення не менш мелодраматичне, але більш ймовірне з огляду на стереотипи родової князівської честі, (котрі навряд чи дозволили б шлюб потужного князя, з особою, що мала нешлюбну дитину, і більше того, перетворення останньої на основного спадкоємця). Чи зв'язок Івана Вишневецького з деспотівною Марією Магдаленою не настав задовго до шлюбу 1533 р., в другій половині 1520 рр., набувши вже тоді відповідного розголосу? Цим можуть пояснюватися і спроби його першої дружини Настасії Олізаровни повернути наприкінці життя від Острозьких свої спадкові маєтки[42], котрі залишилися у їх володінні по шлюбі з князем Іваном, і байдужість самого князя до цієї проблеми, і відсутність його імені у військо-фіскальній документації кампанії 1531 р. проти його майбутнього шваґра, молдавського господаря Петра Рареша, тоді як кілька інших русько-литовських князів — Олександр Порицький, Василь Курцевич, Михайло Полубинський взяли у ній участь[43].

Ідентифікація гусара в горностаях як Івана Вишневецького дає ще одну аналогію пов'язану з символікою хутра. А саме: тесть князя Івана, деспот Йован Бранкович зображений Крушедольському монастирі (Воєводина), особисто заснованому ним, у мантії підбитій горностаєм (Ілюстрація № 5). Таким чином горностай не лише б демонстрував аристократичне походження вершника, як вважав Здіслав Жигульський[44], але і вказував би на його зв'язок з монаршим православним родом.

Як повідомляє *дворянський реистр* від 18 липня 1514 року литовської шляхти, виправленої у похід на відсіч Смоленська, під час якого і відбулася битва під Оршею, князь Іван Вишневецький вирушив з «10 кони» за що отримав «30 золотих», разом із братом Федором під котрим було «12 кони»[45]. Те, що вершники подані саме в парному зображенні, лише підсилює ймовірність того, що автору пам'ятки йшлося саме про князів Вишневецьких.

Я свідомий того, що ідентифікаційні гіпотези наведені у статті базуються на опосередкованих інтерпретаціях досить глухих джерельних свідчень. Рицар із золотою шийною гривнею або гусар в горностаях, при сигнальних бубнах і золотому поясі, на мою думку може бути ідентифікований як руський князь з великою долею ймовірності, але навряд чи найближчим часом ми добудемося до безсумнівних свідчень про те, хто насправді служив прототипом до цих образів. Проте, сама можливість таких трактувань доводить, що дріб'язкова, на перший погляд, детальність оршанської пам'ятки має в собі внутрішню логіку, концептуальний зміст,

---

[41] Там само, с. 69.

[42] Там само, с. 40.

[43] M. Plewczyński: *Obertyn 1531*…, с. 126—128.

[44] Z. Żygulski jun.: *Bitwa pod Orszą — struktura obrazu*…, с. 281.

[45] *Памятники истории Восточной Европы*…, Т. 6, с. 32—33.

а відтак і значний ідентифікаційний потенціал, котрий при належній до нього увазі не лише може збагатити корпус візуальних образів доби колоритними персоналіями, але і значно розширити наші знання про історію та культуру ранньомодерних еліт Центрально-Східної Європи.

Кількість осіб на оршанському полі, значних настільки, аби потрапити в поле зору спеціально винайнятого для візуальної фіксації події іноземного спеціаліста, була репрезентативною, але обмеженою, і збережені документи, на зразок цитованих вище списків військовозобов'язаної шляхти, це підтверджують. Варто спробувати пошукати їх подобизни серед так барвисто представленого невідомим митцем оршанського рицарства.

Wolodymyr Hucul

„Konno i uzbrojony". Obrazy przedstawicieli ruskich elit wojskowych na pomniku malarstwa sztalugowego pierwszej tercji XVI wieku *Bitwa pod Orszą*: próba identyfikacji

Streszczenie

Artykuł jest próbą zidentyfikowania przedstawicieli ruskich elit społecznych pośród przedstawionych na zabytku malarstwa tablicowego *Bitwa pod Orszą* person za pośrednictwem analizy uzbrojenia i kostiumu dokonanej na szerszym tle procesów kulturalnych i wojskowych w Europie Środkowo-Wschodniej w pierwszych dekadach XVI wieku.

Wolodimir Gucul

"Armed and on Horseback". Images of the Representatives of the Ruthenian Military Elites in Easel Painting in the First Third at the 16th century *The Battle of Orsha*: An Attempt at an Identification

Summary

The article deals with characters of the Renaissance battle painting from National Museum in Warsaw *The Battle of Orsha* (first third of the 16th century). The paper is a conceptual attempt to identify images of Ruthenian noblemen between personages depicted in the painting by way of examining their arms, armour, equipment and battle clothes upon a cultural and military contexts of the epoch.